УДК 398. 22 (477.6)

БІБЛІЙНІ МОТИВИ ТА ОБРАЗИ В НАРОДНИХ ЛЕГЕНДАХ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ

Павленко І.Я., к.філол.н., доцент

Запорізький державний університет

Останнім часом значно активізувалося вивчення проблеми "Християнство та українська культура", що ж стосується фольклору, то саме зараз, коли знято всі заборони та перестороги, продуктивно досліджуються його міфологічні корені та ритуалістика. Певною мірою це становище віддзеркалює той факт, що рівень християнізації колективної (фольклорної) та індивідуальної (авторської) свідомості був різним.

Саме в фольклорі розвилося явище, що має назву "православно-язичницького синкретизму", або "християнсько-язичницького синкретизму", який характерний "при поширенні одного релігійного вчення на території з традиційним іншим вченням" [1, 305]. Українській народній вірі притаманні риси, які відзначив в російському "побутовому православ'ї" М.Бердяєв, підкреслюючи його культурно-антропологічний, а не послідовно-ідейний характер: "Бытовое православие …есть язычество внутри христианства" [2, 49].

Звичайно, християнство на Україні суттєво впливало на розвиток фольклорної традиції, оскільки сприяло трансформації давньої міфологічної (язичницької) свідомості. Воно ознайомило давніх українців з новою картиною та історією світу, прилучило до іншого типу духовності та знання. Виникла потреба в поєднанні старих та нових уявлень, у рішенні нових моральних проблем та колізій. Нові джерела інформації, в першу чергу Святе Писання, потребували відповідної інтерпретації. У результаті трансформуються окремі фольклорні жанри, розширюється їх тематика, частково змінюється образність, художня система.

Особливість нашого регіону в мультинаціональності населення: у ньому поряд співіснують та взаємодіють фольклорні традиції українців, росіян, болгар, німців, татар та інших етносів. Спостереження над фольклорним репертуаром східних слов"ян, що населяють наші землі, свідчать про те, що в селищах, де живуть нащадки висланих з Росії духоборів, молокан та представників інших релігійних сект, розповсюджені духовні вірші, псальми, апокрифічні легенди. На рівень християнізації фольклору мають вплив і діючі церкви. Наприклад, у селищі Кам"янка-Дніпровка храм ніколи не закривали, тож і в репертуарі її жителів є християнізовані твори. Там, де храмів довгий час не було, подібні твори майже не фіксуються, а якщо і вдається зробити їх записи, то лише від людей похилого віку, які були прилучені до церкви в дитинстві. Загалом рівень християнізації українського та російського фольклору в регіоні можна вважати однаковим і, характеризуючи православно-язичницький синкретизм фольклорного репертуару, акцент потрібно робити на язичництві як змістовній (в ідеологічному та етичному планах) домінанті.

Переважна увага до легенди зумовлена тим, що саме цей жанр суттєво розширив свої можливості в результаті впливу християнства на колективну свідомість, але одночасно зберіг усталену форму, ознаки, визначення яких, з урахуванням результатів дослідження жанру К.В.Чистовим та С.Мишаничем, подано в роботі В.Ф.Давидюка: 1) фантастичність; 2) ознака давнього часу; 3) локальна прикріпленість зображувальних подій, яка має лише формальний характер; 4) можлива наявність надприродних персонажів, або перенесення їх властивостей на конкретних людей, що почасти і є основою фантастичності [3, 19].

Під впливом апокрифів та агіографічних творів, які, за визначенням І.Франка, "оповідані інтересно, нераз поетично і драматично … сильно вдаряли на фантазію" [4, 1], створено народні апокрифні та агіографічні легенди, які в репертуарі Запорізького краю фіксуються рідко. Найбільш відомий сюжет про Каїна та Авеля має етіологічний та дидактичний характер. У варіанті "Каїн" герой уподібнюється лукавому і після прокляття Богом "пішов у ліс та наплодив усякої нечисті: ведмедів, собак, кішок і таке інше." [5, 8] Апокрифне походження мають легенди – "Юда і Пілат", "Благословення і прокляття Христа" та деякі інші, які можна розглядати як одну з версій розповсюдженого сюжету.

У народній свідомості переосмислюються та трансформуються характери і вчинки багатьох персонажів Святого Писання: їх стали наділяти рисами та вчинками, що не згадуються в християнських джерелах, формується ставлення до святих як до знайомих, з якими можна сваритися і спілкуватися, обмінюватися послугами, вкладати угоди, їх наділено обов"язками, які вони більш-менш вдало виконують: святий Юрій "коня богатиря виїздить" [5,61] та одночасно, що традиційно для східнослов"янського фольклору, "вовків випасає", бо вовки – це "юрієві собаки" [5, 81], Кузьма та Дем"ян – божі ковалі та герої-змієборці, а Ілля – бог-громовик, що успадкував свої функції від язичницького Перуна. Образи святих

зовсім втратили сакральність: вони супроводжують у подорожах по “християнському світу” Бога, поводяться з ним як друзі або джури. Образ Бога антропоморфізується: він має “звичаний” для східних слов”ян “вигляд” – “старий-старий дід: увесь у білому, волосся на голові і борода довгі-довгі і теж білі, а в руках костур”[5,18]. Він постійно називається дідом, що відповідає його генетичному зв”язку з духами померлих предків, дідухом. Одночасно в легенді Бога наділено рисами міфологічного культурного героя, який навчає людей прорубувати вікна, дарує їм серп та т.ін. [5,62]. “Народ просто не знає Біблії, має про неї вельми віддалені та неясні уявлення” [6,279].

У багатьох легендах фіксуються космогонічні мотиви, однак роль деміурга виконують то Бог, то Христос, в більшості варіантів функцією світотворення однаково наділено Бога та Лукавого. Чорт (Сатана, Диявол, Лукавий) – носій Хаосу, який сприймається як реальний безлад, те, що порушує земну гармонію та гармонію людського існування. В деяких варіантах саме його творіння є першим, а роль упорядника світу, творця Космосу та соціуму належить Богові. Ні Бог, ні Христос не можуть остаточно перемогти диявола, чим пояснюється постійне існування в світі добра і зла та безперервність боротьби між ними. Навіть говорячи про Бога як єдиного Творця, легенда відтворює відмінні від Біблії уявлення про порядок світотворення: “Господь создав землю, а потім людей, і вони довго жили без сонця. Зжалівся Господь над світом і послав святе сонечко” [5,62] (принагідно відзначимо традиційний епітет, що наділяє святістю сонце, типовий рудимент солярного культу), “Бог створив людей раніше сонця, і жили вони в темряві, харчувалися плодами…” [5, 62]. У легендах про кам”яних баб сонце - вінець космогенезу, що з”являється у світі і символізує повну перемогу Космосу над Хаосом.

У легендах знайшло відгук своєрідне бачення розвитку соціуму, яке ще потребує осмислення та детального вивчення. Історія світу розпадається на “до” та “після” Христового народження і в той же час сприймається як постійна зміна істот, що населяють землю. За версією легенд, “До Христового народження лукавий мав велику силу! Каміння, скелі, печери – це все його робота…” [5,7]. Печери – шлях до “нижнього” світу, що доводиться і легендами про скарби. На землі нечистий не може сховатися від Божого гніву ні в хаті, ні під людиною, а печера його спасає.

Народження Христа “заперечує” діяльність диявола, але не може знищити її наслідки, оскільки залишилися печери, в яких жили трьохголові змії, що “літали по світу та їли людей” [5,7]. “Верхній” та “нижній” світи були з”єднані між собою, і хтонічні істоти весь час загрожували людям, захисниками яких були велети (велетні, велетони-богатирі). Походження велетнів не розкривається в зафіксованих легендах, однак різноманітні згадки про них дають змогу стверджувати, що вони – уособлення доаграрної цивілізації, яку слов”янам було важко “розмістити” в межах християнської історії: “Бог знає, чи до потому, чи до Христового народження жили тут, біля Дніпра, великі люди - велетні” [5,57], “Діди наші розказували, що як стали сюди заходити люди, то зараз почали орати і сіяти…” Діяльність людей, які обробляють землю, не знайома велетням. Основна функція їх – остаточне роз”єднення “низу” та “верху”, “свого” та “чужого” простору, змієборство: “Богатирі живуть там десь, у пущі, та стережуть християнську землю від зміїв” [5,61].

У цьому “поколінні” змій – уособлення Перуна [5, 306, 307]. Історія християнізації інтерпретується як боротьба Бога або героя-велета з Перуном – змієм, в образі якого - відгомін уявлень про сонячного бога або бога грози, “… він, як летить, - освітлює весь світ, а вогонь так і палає” [5, 307], який з часом набирає рис хтонічної істоти, поселяючись в печерах та приносячи людям лише зло. Зберегли легенди відгомін культу Перуна та дійсного протистояння двох вір: “А тоді, як князь Святославовський привіз до Києва од греків християнську віру, того бога скинуто було в Дніпро” [5, 305]. У легендах про Перуна-змія є мотив польоту, символізуючий причетність до верхнього, сакрального, надлюдського простору, та життя в норі, печері – знак причетності до хаотичного підземного мертвого світу.

Цікаво, що з велетнями-богатирями пов”язаний мотив темряви та бунту проти Божественого творіння: “Кажуть, був превеликий народ і жив він до народження сонця” [5,63]. Велети протистоять сонцю, тому хтонізуються, переходять до світу лукавого, перетворюючись на кам”яних баб, тобто, по-перше,у камінь, що є творінням нечистого, по-друге, у жінок, які архаїчною свідомістю асоціювалися з “низом”: Кам”яні баби є також символом “нехристиянського”, тобто чужого, що може губити людей, які забули перехреститися. До того ж – це сила, яка може заполонити світ після страшного суду, тоді, як не будуть виконуватися основні закони, традиції людського суспільства [5,63], “… як перестане кум до кума вечерю носити, тоді і страшний суд буде” [5,13], посилиться моральний розпад як показник “останніх часів” [5,417]. (Хтонізація характерна для долі перших родів в поемі Гесіода “Праці і дні”, отже уявлення про те, що хазяєва або захисники “верхнього” можуть переходити до світу “нижнього”, характерні для міфологічної свідомості. До речі, за апокрифними та апокрифно-легендарними версіями, Сатана також спочатку був на Небі).

Після загибелі велетів землю знову заселяють змії, вже одноголові, та з”являються запорожці, від яких змії “зляку поразлеталися к бісовій матері” [5,7].

Міф своєрідно історізується (а історія міфологізується). Координата “свій”/”чужий” змінюється, але логіка легенди вимагає тотожності повторюваних елементів, тому ворогами запорожців стають як турки, так і змії.

Епоха запорожців закінчується розгромом Січі, її герої протиставлені нащадкам: “Таких старих та здорових людей, як здумати, і нема тепер” [5, 183]. Сучасне покоління не має волі та сили, якими було наділено запорожців, від хтонічних суперників-полозів – воно тікає. (До речі, в згадці про полозів є вказівка на їх темне, протиставлене сонцю походження: від полоза “треба тікати проти сонця: він тоді не бачить” [5, 7]).

У легендах подано небіблійну історію, у якій розвиток цивілізації сприймається як постійна боротьба та зміна історичних поколінь, з часом “дрібнішають” як представники “світлих”, “сонячних” сил (Бог – богатирі – велети – запорожці – сучасні люди), так і їх вороги (Лукавий – триголові змії – одноголові змії – полоз). “Здрібнення” персонажів може мати есхатологічний характер і свідчити про припинення космогонічного та історичного процесу.

У легендарній історії є період, коли люди не знали смерті, але вимолили її в Бога. У легендах нашого краю розповсюджений мотив посмертного життя та митарства душі: “на одніму митарстві питають про душогубство, на другім – про блуд, на третім - за гріхи проти батька–неньки, а далі про всякі інші гріхи. На кожнім митарстві диявол вичитує, чим душа грішна, а янголи – про добрі діла” [5, 66]. “Душогуби, блудники, великі злодії і ті, кого прокляла мати, підуть у пекло на вічну муку, і за тими Іуда зачинить двері”[5, 67].

Опозиція пекло / рай була запозичена від християнства і сприйнята як дві нейтрально протилежні можливості посмертного існування. Своєрідність “легендарних” уявлень про рай і пекло в тому, що вони звернені до “видимих” образів, опису тих місць, де праведник нагороджується за доброчинність, а грішник карається за злочини. Душа попадає “куди Господь приведе за її діла на цім світі: чи в рай, чи в пекло” [5, 65]. Рай асоціюється з горою (рідше – з небом), на яку важко залізти, “а на горі такі квіти кругом цвітуть і трава зелена та пахуча” [5, 15]. Пекло - це покарання, страх, плач.

Визнаючи теоретично безплотне посмертне існування душі, народ намагається надати їй форму: “Душа виходить з тіла невидимим голубом” [5, 65], “Душа людини схожа на голуба, тільки її не видно” [5, 65]. Цей образ тісно пов’язаний з апокрифічними творами, зображенням Духу на іконах, але в інших інтерпретаціях цей зв’язок відсутній: “Душа людини похожа на бджолу” [5, 66]. Посмертне існування душі уявляється як життя фізичне, оскільки “душа... бачить усе, що робила змалку і до смерті” [5, 65], “...беруть ту душу та скрізь водять, та показують...” [5, 65], “...душа сорок днів лишається на землі і сорок днів поневіряється” [5, 66]. Ті, хто був на тому світі, зустрічали там рідних та знайомих, спілкувалися з ними. Загробне життя в легенді виявляється відтворенням та копією життя земного, оскільки в інших категоріях у народній свідомості воно просто не існує.

На відміну від фольклору інших народів, український не має легенд про першопредка, за справедливим твердженням О.Грищенка, “першою спільною ідентичністю українців стала ідентичність православна”. [7, 31]. Звичайно, потрібно враховувати той факт, що православність ця виявляється, у зовнішніх проявах і мало трансформувала глибини свідомості. У легенді “віра християнська” – той фактор, що творить “своє” суспільство і “свою” землю, що поєднує так само, як кровні зв’язки, тому на іншого християнина не можна підняти зброю, чим легенда пояснює можливість (та її реалізацію) знищення Запорізької Січі. Козацтво послухало архімандрита: “Ви християни і піднімете руку на християнина і наміріваєтесь пролити кров єдиноутробного?” [5, 173]. Кошовий вважає: “одна кров, християнська, гріх нам проливати” [5, 178], “не годиться проливати християнську кров” [5, 181]. В той же час іновірці визнаються чужими і християнські “братні” норми поведінки на них не розповсюджуються.

Аналіз легенд свідчить про те, що під впливом християнства в них сформувалися нові уявлення про простір і час. “Свій” простір – це не лише геополітична категорія, а “хрещений світ”, “мир хрещений”. “Чужий” - той, де не знають Бога, місце, заселене іноземцями.

Ознакою “свого” простору є церква. У багатьох легендах вона сприймається як загальнохристиянський символ, в легендах нашого краю – це духовний центр Запорізької Січі. В Україні та Росії розповсюджені нарративи про те, як церква йде під землю від іноземців-загарбників,у нашій місцевості про церкву на Хортиці, яка сховалася від християн-розорителів: “вони до неї, а вона від них... Після так ходила-ходила, та пішла скрізь землю перед самісінькими очима москалів. Уся, як є – з дзвіницею і хрестом” [5, 170].

Як у фабулатах, так і в розповсюджених у нашому краї хронікатах та записаних в минулому віці меморатах, згадується про те, що запорожці шанували Миколу та Покрову, які допомогли їм залишити Січ після розорення та спасти січову церкву. Але є варіанти, що відповідають дійсності: незважаючи на молитви та каяття козаків в тому, що вони покинули свою церкву, Покрова не захистила Січ від руйнування та церкву від розорення.

“Свій” простір відрізнявся від “чужого” тим, що в ньому необхідне виконання окремих обов’язкових “етикетних” дій: в хаті повинні висіти ікони, починаючи будь-яку роботу, потрібно перехреститися тощо. Порушення неписаних правил може привести до того, що у “своєму” просторі з’являться ворожі сили: у жінки, що новонароджену дитину “залишила на ніч нехрещеною” [5, 20], диявол підмітив дитя, якщо хазяйка “не крестить на ніч вікна, то вранці немає чим дитину годувати” [5, 28], бо відьма все молоко у корови здоїть.

Зміна уявлень про час виявляється не лише в тому, що рамки його обмежені Творінням та Страшним Судом. Змінюється хронологія подій. У результаті впливу християнства поряд з невизначеним давнім минулим казок, історичним часом переказів, історичних пісень, епічним часом дум в фольклорі формується новий художній час – час легендарний: “До Христова народження” [5, 7], “Як прогнав Бог Диявола з неба” [5, 8], “Як продав Юда Христа” [5, 11]. “Коли ходили по землі Господь і святий Петро” [5, 13]... В багатьох легендах незвичайні, чудесні події відбуваються під час християнських свят, особливо Великодня.

Аналіз регіональних легенд свідчить про те, що вони частково сприйняли християнські моральні норми, біблійні та апокрифічні мотиви і образи, християнізовані категорії простору та часу. Звернення до біблійних мотивів і образів пояснюється установкою творів на правдивість, реальне відтворення дійсності, коли чудесне, надзвичайне, незрозуміле потрібно було мотивувати.

Вирішального впливу на фольклорну легенду християнство не мало. Навіть опис подій, пов’язаних з Запорізькою Січчю та пізнішими часами, у легендах поступово втрачає реально-історичні та побутові деталі, міфологізується, наближаючись за змістом та образністю до традиційних язичницьких міфів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б.Ломовика. – К., 1996.
2. Бердяєв Н. Существует ли в православии свобода мысли и совести? / «Путь» - Париж, 1939. - № 59.
3. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів., 1992.
4. Апокрифи і легенди з українських рукописників зібрав, упорядкував і пояснив І.Франко. – Т..ІІ – Львів, 1899.
5. Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упор. В.А.Чабаненко. – Запоріжжя, 1999.
6. Пропп В.Я. Легенда // Поэтика фольклора. – М., 1998.
7. Гриценко О. Своя мудрість. Національні міфології та громадянська релігія в Україні. – К., 1998.